

Iratlan vers

Irta Sebesi Ernő

A Csönd medrében hőmpölygött a béke,
Az alkony készült éppen bevonulni,
A csillagok kíváncsiságtól égve,
Már hunyorogtak, mint az Ég tanui.

A mezőt jártam, verseken mélézve,
Örült a kolomp: haranggal rímeltet,
Figyelt a táj is, ünnepesti lázba —
Kézzel költemény volt. Megírni se kellett...

Herczeg Ferenc

(Születésének 79-ik évfordulójára)

Irta Lengyel Ernő

Ma tölti be hetvenkilencedik esztendejét, de bizonyára senkinek se jut eszébe a „patriárka“ szó, mikor szálas, erőteljes alakja a nyolcadik évtized előhegységeiben tűnik fel. A művész életében különben is különleges meteorológiai törvényeknek engedelmességek az évszakok: az életkor adatai ritkán fedik az életrajz valódi, benső adatait, az évszám csak az idő lépteit méri, nem a fantáziáét. Suarez szép Goethe-életrajzában talán egyetlen évszám sincs... De a születési évszám négyeszdögű börtönrácsát a mulandónak és maradandónak az az örökös viaskodása sem törí szét, amely minden igazi művészetet betölt: a lexikon közléken forog és a közönség nyilván tartja az ilyen adatokat, főleg, ha a művész pályája három nemzedék szellemi életének alkatrészévé vált.

Herczeg Ferenc portréján közel hatvan esztendeje dolgozik az idő.

Még innen van a negyvenen, mikor ez a portré már irodalomtörténeti ráját kapott a „nagy Beöthyben“, — de diszhelyen van olyan irodalomtörténeti művek világkiállításán is, amelyek egy emberöltőnél nagyobb idő múltán készültek, az értekeknek szakadatlan ujjáértékelése és viharos szelektálása, átszürése és hegymérése közt. Korán legyen öreg, aki sokáig akar fiatal maradni, mondja Cicero; Herczeg Ferenc életében nem köszönt be korán öregség — még későn se; de korán köszönt be életében a dicsőség, ami, főleg, ha stabil és permanens, mindig tartalmaz valamit a kornak és tekintélynek közös komponenseiből — valamit, ami elnyomja azt, akit felemel.

Még aránylag fiatal ember, amikor azon veszi észre magát, hogy „a magyar Parnasszus fejedelmének“ hívják és olyan elnöki és diszelnöki

székekben ül, amelyeknek hagyományai Jókai és Mikszáth nevétől roskadoznak. Veszedelmes dicsőség; veszedelmes, mert mintegy a szobortalapzatra... számízi hősét, már pedig egy életet nem lehet a szobortalapzaton tölteni, legkevésbé olyan írói és emberi aktivitással, mint Herczegé, aki „mozgási szabadságát“ a szobortalapzaton is meg akarja őrizni s ha választania kell, inkább az íróasztalt, sőt a vívótermet választja, mint a dicsőség rabszolgaságát. A bibliában olvasunk egy földről, amely dus és szép, de föl-eszi azt, aki rajta él — ilyen föld a mindennapi életté vált dicsőség is, főleg, ha örökbérletül jut a Parnasszuson: megterem rajta a babér és a pálma, — az ünneplés cukornádja és még a népszerűség futórozása is, de ritkán terem még rajta a keserű gyógyfű, amelynek főzetéből annyi alkotószellem életelixirje készült már: a kritika. „Csak egy el nem viselhető — mondja a költő — a hosszantartó szép idő.“ A hosszantartó dicsőség sohasem végződik tragikus bukással — nagyobb baj történik vele: ráunnak. A politikában, ha egy miniszterelnök delölője nem akar végetérni, egyszerűen leszavazzák.

Jó néhány évvel ezelőtt egy francia folyóirat körkérdest intézett, hogy ki a legünnepelebb francia író; és a modern francia regénynek egyik ismert mestere azt felelte: „Viktor Hugo — sajnos“. A Parnasszus fejedelmét egy kétes nagylelkűség a kritikai sérthetlenség előjogával ruházta fel — nos, Herczeg Ferenc nem kért ebből az immunitásból és sohasem parafált egy olyanféle közmegegyezést, hogy jogod van a halhatatlanságra, de nincs jogod a hallgatóságra; például arra, hogy új regényedet érdeme szerint bírálják,

méltassák vagy akár csepüljék, mint bármelyik kezdő íróét. És valójában ez az, ami pozíciója változtatlanságának igazi titka: az élen is — a sorban marad, az íródalomtörténetben is: az életé, Apolló házában is — a redakció levegőjét szívja. Nem tekintélyét ruházta fel népszerűséggel, de írói népszerűségének hullámaina bizza tüneményes tekintélye sorsát; mozgalmakban ugyan nem vesz részt, de a névsorolvasásnál regényeiben és szindarabjaiban kiáltja a „jelen“-t; szóval független írói egyéniség maradt, mikor neve már intézményszerű dignitással és ünnepélyességgel olvadt be az irodalmi életbe és általában a közéletbe.

★

Még fiatal ember, amikor — legalább is úgy látszott — „mindent elmondtak róla“; az irodalomtörténeti diszművek nyelvén épp úgy, mint a politikai rőpiratok nyelvén s az Akadémia nyelvén, amely ifjan klasszikusai közé fogadta, épp úgy, mint a kávéház nyelvén, amelyet hirrel, fényvel, babérral borítva sem tagad meg. Mindent elmondtak róla. Az esztétikai formulák száma általában csekély — s változatlan is, mint a sakktabla hatvannégy kockája. Hűvös; precíz; elegáns; közömbös; tartózkodó. De újabb és újabb kötetek jelennek meg s lehetetlen nem látni, hogy azon az utvonalon, amely a „Simon Szuszától“ az „Aranyhegedűig“, vagy a „Magdaléna két életéig“, sőt Rákóczi-darabjától (Ocskay brigadéros) Rákóczi-regényéig vezet, földregésszerű átalakulások mennek végbe benne s nyomukban tengerszemek képződnek: egy-egy könnyecseppben, melyben a szenvedés testvériessége tükröződik. Hűvös, precíz, elegáns, közömbös, tartó-

zkodó — mindenestre ilyen is; s legelső sorban előadasmódjában ilyen.

Kevés szóval sokat mond. Három-négy sorában, olykor három-négy szavában előttünk áll az ember, akiről a regényben, vagy novellában szó van, elevenen és életnagyságban; az érzékeltetésnek szinte maupassianian tömör, egyszerű és tiszta epikai varázsa ez. Ha tájat fest, szavai festőiek és képszerűek, emberábrázolásaiban szinte szófukar — egy szófukar epikus; de mindig legpontosabban elfalálja azt az egy kifejezést, amelynek helyében egy másik szó felborítaná az egész figurát. Stendhalról írják, hogy mielőtt hozzáfogott az íráshoz, mindig elolvasott egy pár oldalt a Code Napoleoneból. „Pour prendre le ton“. Mindent megtészek, mondta, hogy a lehetőségig pontos és száraz legyek; „valósággal hallgatást parancsolok a lélekre, ha tulsok szóban akarna feltörni, mert mindig attól tartok, hogy egy sóhaj száll el ott, ahol egy igazságot akartam elmondani.“ Herczeg Ferenc emberábrázoló stílusa még puritánabb. Ecsete, amely a freskőfestészel remekeit ontja, mikor történelmi háttérrel nyújt és Mednyánszky és Bucklin színeit keveri tájképfestészetében: egy-két szürke folttan kelti életre embereit: Glászécsztyűben fest, irtózik minden stíláris „plump“-ságtól. Tisztában van az arányok törvényeivel, kompozíciója regényben és drámában, sőt ami még bizonytalanabb feladat: novellában is, többnyire biztos.

Ha Arisztoteles szerint egy mű akkor befejezett, ha eleje közepe és vége van: Herczeg általában nem sok kívánnivalót hagy hátra. A mesterség tisztelése ez; a művész udvariassága. Szükszavu epikus, a pátosztól való politikai

irtózása regényírói szintechnikájára is kiterjed: messze elkerül minden díszit, amikor regényeinek, novelláinak hőseit jellemzi. De — milyen csodálatos — egyszerre átizzik stílusa, amikor a való élet embe-reiről beszél, ismerőseiről, kortársakról, akiknek körében órákat, évtizedeket töltött el. Mesebeli alakjaira egyetlen metaforát se paza-rol, de büvös képek suhannak el tolla varázsütésére, amikor a való-ság embereiről szól. Egy mondat például *Jászai Mariról*: Ha ezt a nevet halljuk, akkor a palesztinai al-kony bíborfényében bibliai utak je-lennek meg előttünk, ahol madár-szemű, hallgatag nők itatják meg a sivatagból jött karavánt... Jókairól: „... Szülelett mese-mondó és nem is kellene véresre sarkantyuzni fantáziánkat, hogy ott lássuk ünni a bagdadi, vagy da-maszkuszi mecsetkut lépcsőjén, amint fáradhatatlanul mesél az utca népének... Ha Ariosto meg nem nyergelte volna a Hippogryphet: Jókai meg tudta volna tenni; ha Shakespeare nem bukott volna le a tenger fenekére, hogy fűrtjeinél fogva kimentse Percy elsüllyedt becsületét: Jókai meg tudta volna tenni... Jókai az igazi Midas ki-rály, amihez hozzányul, az fényleni kezd. Szemének nagyítólencséje van: amire rátekint, az megnő. A kisvárosból városi köztársaság lesz, a komáromi rác gabonakereskedők-ből zsarnoki hajlamu plutokraták lesznek, a potrohos rácsos ablakon kikandikáló polgárleányok között pedig Borgia Lukreciákat és Laurá-kat találhatunk. Nincs érdekesebb dolog, mint végigbolyongani a me-seváros. Kód-Komárom utcáin. Itt csupa originalis ember lakik, min-den kapu alatt valami baland lehel-

kedik reánk. A levegő oxigéntar-talma nagy lehet itt, minden em-ber szem drágaköként ragyog... Kiss Józsefről, többek közt: „Jó zsidó volt már ifju korában is és öreg korában is zseniális és szere-tetreméltó gyermek maradt. Szelle-mes és kesernyes arcu, örökké fá-radti, soha pihenni nem tudó kis ember volt, akinek lelkében a füle-müle fészkelte... Nehezen, gé-niuszával viaskodva alkotott és a renaissance mestereinek műgond-jával csiszolta művét. Keveset szült, de oroszlanokat.“ *Ujházy* Edéről: „... Páratlan népszerű-ségét nem művészetével, hanem ma-gánéletével szerezte meg. Ő a szin-padon kívül zsebelte be azt a nép-szerűséget, mely tehetségének ki-járt. Bár nem kimondott barátja az alkoholnak, van valami benne, ami Szilénuszra emlékeztet. Egy meg-szelidült és megfinomodott Szilé-nuszra gondolhatnánk, olyanra, aki megfelel Julian Apostata felfogásá-nak. Széleskarimájú kalapját félre-vágva, szájában az örökös szivar-csutkával, mely Liszt Ferenc óta művészeti kellékszámba megy, ra-gyogó egészségben, pezsgő jókedv-ben, ártalmatlan és kedélyes mali-ciával bandukol át az életen... Ez az ember az élelkedv kolosszális fölöslegét hordja magával... A mindkét nembeli erdei istenek vi-dám bandája követi nyomon. A mester rendet tart köztük, mert minden kedélyessége mellett is meg tudja őrizni a pátriárka tekin-télyét. Aki fellázadt ellene, annak mázsás gorombaságok röpködtek a fejéhez... Pompás látvány volt, ahogy az évek rohamát ignorálta. Önként egy hajszálnyit sem engedte az ifjuságra való szent jogából, végül azonban szinpadí keronáját

megvetően odalökte a zendülő éveknek“. És érdekesen jellemző az író stílárís tartózkodására, hogy valósággal mentegetődzik, amikor szavai színre kapnak — épp az idé-zett Jókai-cikkkel kapcsolatban történt ez. Negyedszázaddal utána azt írja, hogy: „azi a megfigyelést tet-tem magamon, hogy Jókai ezuttal felgyújtotta az én képzeletemet is, mert olyan képeket használtam, olyan hasonlatokkal éltem, ame-lyek idegenek tölem s oly nyelven beszéltem, melynek hőfoka na-gyobb annál, ami nálam a meg-szokott“.

★

Szükszavu epikus — még emlék-irataiban is, márpedig az emlékirat hivatása szerint lírai műfaj, amely-nek életeleme a közlés szenvedé-lye. Nagyon sok memoáriró van, aki emlékirataiban mondja el ma-gáról a legkevésbé. Herczeg Fe-renc a részletek gazdagságát ontja emlékirataiban, amelyeknek az első kötete (A Várhegy alján) a gyer-mek- és diákevek világát idézi fel, a vén házakra hulló ifju fényeknek csodálatosan tiszta légköri tükrö-désével. A második kötetnek címe: A gótikus ház; tehát a Parlament, a magyar kozmosz óriási égiteste. A cím világosan beszél: az író itt sok-szor a politikusnak adja át a szót.

Herczeg Ferenc már képviselő volt, amikor még nem volt poli-tikus. Egyáltalában nem csinált tit-kot belőle, hogy pusztán társadalmi becsúvágyból akar képviselő lenni és amikor Szilágyi Dezső megkér-dezi tőle, hogy miért bizza magát az olvasóközönség szeszélyére: azt felelte, hogy abban a polgári kör-nyezetben, ahol az ő gyökerei van-

nak, pályatévészett embernek tar-tának mindaddig, amíg csak író. „Van kedve a politikához?“ — kérdi Szilágyi Dezső. „Nincs“ — hangzik az őszinte válasz. „kedvem csak az íráshoz van“. Nyíltan meg-mondja, hogy a képviselőházat az ország első férfikaszinójának tartja — mintegy tagfelvételt jelentke-zik. Hét-nyolc esztendő telt Her-czeg Ferenc a fórumon, alájában minden politikai érdeklődés nél-kül. Egy pártban van Jókaival és Mikszáthtal. Melyik az a párt, amely tagnévjegyzékében irodalom-történeti fejezeteket tartalmaz? Ci-merében, amelyet az 1905-ös vá-lasztások után fordítottak meg feje felett: a szabadelvűség, de pártok-nál a név, a cím nem sokat mond, a szabadelvűség abban az időben nem irányzat, hanem atmoszféra, s nem a szabadelvűség az, amely a pártot legfőbb ellenségétől, a füg-gelenségi párttól elválasztja, ha-nem a közjogi ellentét, hiszen a függetlenségi párt, legalább zömé-ben, szintén szabadelvű. A szabad-elvűpárt az ugynevezett fuzióból született és az az óriási lehetőség nyílt meg előtte, főleg Sennyey Pál konzervatív csoportjának megalu-kulása után, hogy egy liberális-konzervatív párviadalban és váltó-gazdaságban egy korszerű reform-politika történelmi utjait egyenget-heti. Ez, mint tudjuk, nem történt meg, vagy csak kis részben; a sza-badelvűpárt az ugynevezett közjogi alap fenntartásának társadalmi gépe-zete lett — sok közzgazdasági lendü-let mellett, sok stagnálással; de a közjogi alap csak választási presz-szióval biztosítható már.

Jókai, Mikszáth, Herczeg tehát egy pártban találkoznak. Jókai szá-mára a politika csak szórakozás

inkább (félíg szórakozás, félíg köte-lesség), Mikszáth számára: oxigén, amelyet belelegzik, Herczeg szá-mára: milió. JJókainak időtöltés, Mikszáthnak; szenvedély, Herczeg-nek: tanulmány. Jókai mögött már akkor egy példátlanul gazdag és fényes élet telt el, Mikszáth már diszlete a pártnak, Herczeg most te-kint körül.

Mind a hárman hatvanhetesek, de szívükben mind a hárman füg-getlenségiék s a „Köszívü ember fiait“ től az „Ocskay brigadérosig“ hatalmasabb segítséget kapott tőlük a függetlenségi, kuruc gon-dolat, mint a függetlenségi párt rengeteg határozati javaslatából. Jókai mindvégig a szabadságharc korának hatása alatt áll, Mikszáth a Tiszákkal szavaz és a negyen-nyolcasokkal érez. Herczeg több évtizeddel később azt írja, hogy: „több-kevésbé valamennyien füg-gelenségiék voltunk.“ Jókait meg-igézik a politikai küzdelmek, Mikszáthot lebilincselik, Herceget ide-genkedéssel töltik el. „Inkább szemlélődésre születtem a politiká-ban, mint akciózásra.“ írja később. Politikussá vagy mondjuk inkább, kombattánssá csak Tisza István oldalán lesz. Számára a párt-programm: Tisza neve, a párt-keret: Tisza egyénisége. Amikor Tisza vasakarata tehetetlenül von-szolja, hurcolja pártját a házsa-bályreviziós viharokon át, Herczeg egész mellel áll mellette, minden népszerűségét kockára vetve. Ő maga a politikában nem akart sem-mit és nem is vitte semmire, talán még egy delegációs tagságra sem. Tiszát szolgálta olyan hűséggel, aminőre csak egyenrangúak képe-sek. Harcol, cikkezik, birkózik, sőt később folyóiratot alapít a Tisza-

politika szolgálatára — pedig akkor már egy napilapban is szolgáltatta ezt a politikát.

Az Ujság volt ez a napilap, amelynek Kozma Andorral, Kóbor Tamással, Kenedi Gézával, Lipcsey Ádámmal és Mikszáth Kálmánnal első főmunkatársai közé tartozott; a lap nem kormánypárti, de Tisza oldalán harcol, minden támadásra ellentámadással felel, ami akkor a miniszterelnök körül a sajtóban szokatlan volt. A régi félhivatalos sajtó ugyanis nagyobbára szürkén, sokszor szinte szégyenkezve szolgáltatta és hirdette a kormány politikáját. Az Ujság hamar népszerű lett és népszerűségét sok tekintetben a vonal alatt szerzi meg... a tárcarovatban, többnyire ideir Herczeg Ferenc is, aki a szabadelvű párt bukása után a visszavonult Tisza mellé vonul vissza. Nagyokat hallgat, yachtján bejárja az Adriát, csak ritkán szólal meg, de akkor fulmináns erővel fordul a koalíciós agitációk demagógiája ellen. Általános feltűnést kelt egy ilyen beszéde, amely az ujságírók márciusi szabadságalkomáján hangzott el — az ujságírók egyesületének elnöke volt — s ennél is élesebb volt egy támadása, amely Az Ujságban „Antipolitika” címen jelent meg; ez már úgy hatott, mint végbucsu a politikától, herkulési szatira: apró megjegyzésekben, amelyekben a politizálás akkori módszertanát, technikáját, esztétikáját, erkölcsét támadja. Ez már nem egy bukott rendszer képviselőjének keserű és gyilkos üzenete volt a hatalmon levő koalíció számára, de az író teljes kiábrándulása a politikából. Teljes kiábrándulás? Mégsem. Amikor a szabadelvű párt

egyesesági leszármazottja, a munkapárt óriási többséggel bevonul a Háza, ott van Herczeg is, akkor lép igazán akcióba, mint politikus. Kár volt, ha azt nézzük, hogy a visszavonulás ideje alatt öt regényt és két drámát írt meg, köztük egyik legszebb művét s ha a politika akkoriban nem köti le annyira — lehet, hogy a munkapárti mandátumok száma eggyel kevesebb lett volna, de több lett volna az örökbecsű magyar regények száma. Akkor már diadalmasan bontogatják szárnyukat az új magyar irodalmi törekvések; lírában, epikában, drámában egy egész írói élet lép elő: s Herczeg jelentősége épp az, hogy az új és méltán és rohamosan kiemelkedő írói nagyságok mellett is régi fényében emelkedik tovább. Alapjában ráfizetett a politikára, mint majdnem minden író és művész. — Emlékírataiban nagyon sok helyet foglal el a politika. Valóban betöltötte életét? Nem; inkább csak lefoglalta. A ferencjózsefi világ végső éveiben csaptak legmagasabbra a politikai küzdelmek lángjai. Herczeg rendületlenül Tisza oldalán küzd, szatirájában kíméletlenül éles, a politikai szenvedély, mint azóta is nem egyszer, igaztalanságokra ragadja: egész sajtóságság jelenség, hogy Herczeg, aki regényeiben, sőt egész életmódjában, egész habitusában oly harmonikus példát ad a költőnek arra az igazságára, hogy: „mérsekletén ismerik meg a mester” — mennyire offenzív a politikában. Szinte azt lehet mondani, hogy a művészlélek minden szubjektivitása, elfogultsága, hangulathatása, szenvedélye a politikában éli ki magát nála — s ugyanakkor leg-

mélyebb politikai érzülete nem szavazataiban, vagy cikkeiben, hanem drámáiban szólal meg.

Herczeg, a politikus sokszor kapott bizalmatlansági szavazatot a közönségtől; de ez a bizalmatlansági szavazat alapjában bizalmi szavazat volt az író számára s mélyében talán az a félelem lapangott, hogy a politikai szenvedélyek izzó áradata... magával ragadja az író — olyan utakra is, amelyeken az olvasóközönség — hol ebben, hol abban, hol amabban a rétegében — nem követi, ez épp úgy vonatkozott a politikai élet északarkai, népszerűtlenítő áramlataira, mint a népszerűen ható áramlatokra. Ez nyilvánult meg jóval később, már a világháboru utáni magyar világban is, amikor egy izben olyan hírek szálltak, hogy Herczeg Ferenc lesz a Bethlen-kormány félhivatalos lapjának főszerkesztője, valahol azt írták akkor, hogy Herczeg tollát nem lehet egy félhivatalos tollszárba beleszorítani, az Olimpusz évezredes házitörvényeibe is beleütközik ez s elképzelhetetlen, hogy Vergilius az Acta Diurniákat szerkeszti, elképzelhetetlen, hogy az elefántcsonttornyot albértelbe adják ki a félhivatalos redakciónak. A hírből egy betű sem volt igaz, hisz Herczegben már a világháboru végeztével leomlott a pártember, a politikus és közélet azóta abban a küzdelemben telt el, amelyet Magyarország igazáért folytatott a világháboru utáni Magyarországon s amelyben semmiféle párt, osztálykülönbség, általában semmi néven nevezendő különbség nem volt, osztatlanul tisztelt alakja körül. A politizálásnak akkor már bucsut mondott —

illuziók nélkül kezdte a politikát és mégis kiábrándultan hagyta abba.

★

Nem csoda, ha annyi teret szentel emlékirataiban a régi — világháboru előtti és alatti — politikai életnek. Még a legélesebb irodalmi kritikát is, nem a „Színház és Irodalom” rovatban kapja, hanem a politikában. Ez a kritika a Gyurkovics fiukhoz fűződik, a „Gyurkovicsok” politikai családnév lett, szállóige. Az első támadás egy tréfás oldalvágás fomájában saját pártjában érte, mikor valamelyik felszólalása után egyik ma is élő, elmés képviselőtársa azt a megjegyzést tette: „Ez a beszéd olyan volt, mintha egy Gyurkovics fiu mondta volna el.”

A Gyurkovics fiuk és Gyurkovics lányok története a B. H. tárcarovatában jelent meg; egy vidám család története volt ez s a nagydisputáknak, amelyeket keltett, még ma sincs végük. Igaz, hogy a sikernek sem, amelyeket keltett, a szinpadon, sőt filmen is felelevenedik a régi magyar világnak ez az álomszerű képe. Herczeg emlékirataiban is védelmébe veszi „ifjúkori ballépését”, nem felejté el, hogy a politikai harcokban mennyiszor vágdosták fejéhez a Gyurkovics fiuk pezsgős poharát. „Nem a humoreszk az, mondja régi birkózó kedvében, amit nem bírtak el, de maga a humor”. Gyurkovics fiuk egy óriási bucsubankett volt: és nem egyszerűen a jókedv tombolta ki magát benne; ama kor második felidejében már kiütköznek a későbbi reformharcok konturjai (Nagyatádi Szabó István már ott ül a szélsőbaloldali padsorokban magánosan, mint egy majdan hatalmasan feltörő társadalmi réteg előőrse, csendesesen és fűr-

készve); a Gyurkovics fiuk történetére eleinte egy országos jókedv-hatója felelt, de később megszólalt a politikai kritika, amely akkor szociális típusokat látott a Gyurkovics fiukban, akikről ma már tudjuk, hogy legfeljebb szociális kuriózumok voltak; de végeredményben talán nem az a néhány „Gyurkovics fiu” keltett, hogy úgy mondjuk, politikai feltűnést, akiket Herczeg Ferenc megírt, hanem az a sokezer, aki nagyhangosan Gyurkovics fiut játszott az életben... s akik nélkül csak úgy fogadták volna az író alakjait, mint Sipulusz humoreszkeinek, vagy Mark Twainnek alakjait. Ha Mikszáth írja meg a Gyurkovics fiukat, a közönség mulat rajtuk; Herczegnél a közönség mulatott velük. A sok ál-Gyurkovics. Nem új jelenség a világirodalomban. Goethe nem győzte védelmébe venni saját Wertherét, a szörnyen elszaporodott Wertherek nyomában támadt nyomasztó hatással szemben. Chateaubrión azt írta később valamelyik alakjáról, hogy ha tudta volna, hogy mennyi utánpótlás és követője lesz, sohasem ejtette volna ki tolla hegyéről; Thibaudet, a regény történetének egyik legalaposabb buvára írta, hogy még a második eszárság korának társadalmá is „balzácien” figurákkal népesedett be. Mikszáth oevreijéből egységesen bontakozik ki a kor minden jelensége, Herczeg a kor és idő külön termékeként nézi a politikát, amelyek atmoszférikus nyomása érintetlenül hagyta például regényeinek millióit és alakjait. Valahol azt írták, hogy régi regényalakjai saját társadalmi éghajlatukkal utaznak, mint Széchenyi Zsigmond utirajzaiban azok az amerikai vonatok, amelyeknek légfűtéses kocsijai egyforma hőmér-

sékellet száguldoznak, tekintet nélkül arra, hogy odakint hófúvás van, vagy kánikula, fenyőerdők ontják-e illatukat, avagy gyárkémények füstjüket. De Herczeg regényeiben a regény egész legutóbbi, félévszázados fejlődéstörténete megy végbe, amint egymást felváltva lép benne előtérbe: az érdekes mese, majd az illúzió — a tény — a probléma — a község — a messzeség — az érthetetlen — a csoda — az én — az egész világ s végül, ismét, megfelelően ősi magjának, csirájának: az érdekes mese. Egyre elmélyülőbb, egyre teljesebb. S mindinkább megfelel annak a fejlődési menetnek, amelyet ő maga, Herczeg így fejez ki írói célként: leszállni egészen a titokzatos földközéppontig, ahol már érvényét veszti a nehézkedés törvénye...

★

Első regénye: pályanyertes mű; első szerkeszlői: Rákosi Jenő és Kiss József, első kritikusi közt van: Péterfy Jenő és Gyulai Pál; az első, aki politikai pályáját egyengeti: Szilágyi Dezső; első szindarabja hozza a Nemzeti Színháznak az első sorozatos sikert; első darabjának főszereplői: Náday Ferenc, Császár Imre, Csillag Teréz és Török Irma; és mikor egy kávéházban kinosan tépelődik, hogy író legyen-e, avagy vidékre menjen ügyvédbojtárnak: a szomszéd asztalnál egy ismeretlen ember dicsérni kezdi regényét, aki, mint a pincértől megtudja, nem volt más, mint Beöthy Zsolt. Első történelmi regényével akadémiai díjat kap; mikor először fellép képviselőnek, mindjárt meg is választják, még pedig saját pátriában, ahol senki sem próféta... És amikor a legutóbbi esztendőben,

amikor annyi átalakulás után, amely a „világot jelentő deszkák“-on végigviharzott, színre került a „Kék róka“ — s nem egy egész estét betöltő, de egy egész szezőnt betöltő „modern vigjáték“ lett a darab, amelyet hetvenegyhány esztendő szerzője egy negyedszázad előtt írt...

Lytton Strachey Gibbon-életrajza így kezdődik: az első, ami mindenkinek eszébe jut, amikor Edward Gibbonra gondol, ez a szó, hogy: „szerencse“... Nagyon sokszor visszhangzik ez a szó, amikor Herczeg Ferencről beszélnek. De a szerencse analízálhatatlan vegyület; még a boldogsággal sem jelent egyet, Goethe egyik életrajzírójánál olvassuk, hogy a föld e legszerencsésebb halandójának roppant életében nem volt tíz boldog nap. Az antik világ képzelete fején találta a szöveget, Midas királyban és Polikrates gyűrűjében, de már Burckhardt, a nagy tudós, utvesztőbe téved, amikor a szerencse lényegét keresi történelmi tanulmányában, amely arról szól, milyen a „szerencse és balszerencse“ szerepe a világtörténelemben.

Herczeg Ferenc életében bizonyára sok kedvező motívum talákozott — ez majdnem olyan közismert, mint amennyire persze csak az író által lehetnek ismertek a kedvezőtlen motívumok. De Fortuna szekere helyett mindig a Pegazusra hajolva kereste jövőjét. A szerencsecsillag fénye megvilágíthat egy sikert (mindig is voltak óriási véletlensikerek); de nem magyarázhatja meg egy félévszázados pálya sikereinek belső értékállandóságát. Igazi, sorsajándékszerű szerencse Herczeg életében az, hogy már tul van a hetve-

nen, mikor egy fedél alatt él édesanyjával, aki, ha fia estéknél elmegy, figyelmezteti, ne jöjjön későn haza és ne költson sokat...

„Soha még a Ma a Tegnaptól nem választotta magát el olyan élesen, mint a mi korunkban — mondta Herczeg akadémiai Mikszáth-émlébeszédében — az idők árja kettétépte életünket, mint a megvadult hegyipatak a rétet. Nekünk, öszülő-fejúeknek tulajdonképpen két külön élet adatott. A háboru előtti és a háboru utáni. Ami belőlünk a tulsó oldalon maradt — saját ifjuságunk, azt ma már szinte történelmi távolságból látjuk, azt merném mondani, hogy a mi ifjuságunk közelebb esik a táblabíró-világhoz, mint a Mához“. Ez sok tekintetben így van és sok tekintetben nincs így. Ha a régi világban él is emlékeiben, alkotásaiban — s a márványszobrokban, amelyek közt mindennapi utunk elvezet, nagyon nagy részében előtűnk hullt szét bolygóira és üvegcserepeire, guláira és makulaturáira. A két korszak mégis egybeomlik — mindenekelőtt tehetségeiben, amelyek korszakok felett is találkoznak. De nemcsak a két korszak találkozik — kortársak és regényhősök világa is egybeolvad; épp Herczeg Ferenc emlékiratai mutatják erre a legérdekesebb példát, amelyben husból, vérből való, létezett alakok egy homálybavesző romantika alakjaiként, regényhősökként izzanak át a halott hamun s míg azok az életből léptek át a regénybe, egész sorát látjuk az alakoknak, akik a regényből tették át sátorfájukat az életbe, mögöttük pedig súlyos és hatalmas pompájú, komoly dizmenetben: a történelmi drámák alakjai, akiket az író az Idő királysirjából hívott elő, akikben új tükröt kapott a kor és akik-

nek ajkán saját vívódásait, töprengéseit és tapasztalatait és saját korának fájdalmait és riadalmaait szóla-laltatta meg. Néha már alig tudni, mi az élő és mi a mult, mi a valóság, és mi az, amiről Theseus a Szentivánéjji álomban azt mondja, hogy mindennek a legjava is csak afféle tűnő árnyék...

E tűnő árnyakban nőtt meg az író, akiről azt mondják, hogy a legjózanabb ember, ami valószínűleg igaz; de ez a józan ember fele életénél többet töltött egy álomvilágban — az összesenre több időt: légvárakban, mint feudális kastélyokban — ez a józan ember vallja azt, hogy a fantázia nemcsak az élet nagy enyhítő körülménye, hanem mindennemű emberi nagyság mustármagja is és ez a rettentő józan, ókonzeratív szocialista hajol meg a koldus koponyája előtt, amelyben több művészetet lát, mint a Pantenonban; s ő adja a költőnek azt a tanácsot, hogy: „a költő legyen ember, testvére minden szenvedőnek és küszködőnek, legyen lángoszlop, amely a népet a szabadság ígéretföldjére vezet“. Van egy kötete, amely, mint az Előszó mondja, olyan gondolatait tartalmazza, amelyek életfelfogására, világnézetére a legjellemzőbbek. A legelső köztük így szól: „Csak egy név méltóságára legyünk érdemekek: az emberére.“

Herczeg Ferenc egyik drámájában megírta a hid nagy, történelmi szimbolizmusát. De hidat alkotott saját életpályájában is s ezt a hidat, amelynek monumentálisan emelkedő íve korszakokat fog át, egyforma tisztelettel díszítik fel olvasói, akik sohasem hagyták el és kritikusai, akik nagyon sokszor, sok küzdelemben álltak vele szemben.